

Dues notes de lèxic medieval: «estremoni» i «ereos»

LLUÍS CABRÉ
Universitat Autònoma de Barcelona

Les llengües, s'ha dit i repetit, són un dipòsit de la cultura. La fixació d'un terme pot enfocar, o esborronar, la imatge d'aquesta sedimentació. Aquestes notes volen precisar el valor cultural de dues paraules; les implicacions literàries hi són només en esbós.

Estremoni/estramoni

No fa gaire Martí Domínguez va dedicar una nota, «L'estramoni d'Ausiàs March», a uns versos del corpus marquià: «Bo seria estramoni [*sic*] / per tancar l'ull dels vehents». (128, vv. 306-307).¹ Hi recollia observacions sobre l'estramoni (*Datura stramonium* L.), la planta que figura en l'anotació del passatge des del *DCVB* (s.v., amb aquesta única documentació).² També hi tenia present l'etimologia proposada al *DECat* (s.v.), segons la qual el terme botànic, per raó dels efectes narcòtics de l'herba, procediria del mot «estremonia» ('astrologia, màgia'), una deformació d'«astronomia» documentada d'antic en castellà i occità (*DECH*, s.v. «estramonio»).³ En efecte: els alcaloides continguts en l'estramoni i altres espècies del gènere *Datura* L., totes elles al·lucinògens potents, tenen virtuts hipnòtiques i sedants que tradicionalment s'han aprofitat amb finalitat mèdica, així per calmar la tos

¹ La nota original es va publicar a *El Temps* (11/17 de maig 1999); revisada, a Domínguez 2000, pp. 250-252.

² Del *DCVB* va passar a Bohigas 1959/2000, p. 504, i d'aquí a Archer 1997, vol. 1, p. 694.

³ El *Libro de Alexandre* parla d'un savi astròleg (1052c) que proclama: «sé mejor que null ombre toda estremonia» (1059b); els dos manuscrits llegeixen igual el mot (Willis 1934, pp. 188-189). El *PSW* (s.v. «Estrolomiador, estromonejador») consigna «estromoneiaire», procedent del *Sidrac*; no trobo la variant amb metàtesi en el *Sidrac* català.

convulsiva o l'asma (Font 1979, p. 596).⁴ Els versos de la poesia 128 semblarien, doncs, netament referits a les propietats de l'estramoni. Domínguez deixava l'enigma per al final: «els botànics asseguruen que l'estramoni fou introduït en Europa pels vaixells espanyols l'any 1577». Quedava en suspens la pregunta: a què deu fer referència el text precolombí de March?

Convé posar una mica d'ordre en el problema. Observem, primer, que el text atribuït a March diu «estremoni» (i no «estramoni»), segons la lliçó de l'únic manuscrit que el transmet (copiat el 1541 per Pere Vilasaló), reproduïda en totes les edicions majors (excepte en Ferraté 1979, p. 438) i coincident amb l'«estremonia» ja present al *Libro de Alexandre*. No sembla que la grafia correspongui a la vacil·lació d'un copista oriental. Ho confirma la documentació anterior en català («estremoni» o «estrimoni»). Aquesta, fins ara negligida, també desmenteix que el vers de la poesia 128 sigui el testimoni del mot «més antic en qualsevol llengua», com s'afirma a partir de Coromines.

A l'*Arnès del cavaller*, el pare d'Ausiàs va escriure que la sella del cavall significava la fe «en Ceyll qui, per salvar / nos, volc del cel dexendre / per carn humana pendre / de la Verge molt pura, / d'on fec ultra natura, / car Déu es home fo, / e prengué pació / en l'arbre de la crots / per resembra-nos tots / de poder del dimoni, / qui ab fals stremoni / avia:l món confús» (Cabré 1993, pp. 223-224). L'altre còdex que porta l'*Arnès* (ms. E, anterior a 1395) llegeix «strjmoni».⁵ En anotar fa anys aquest passatge, vaig interpretar que «stremoni» volia dir 'fetilleria, engany', fent referència a les males arts del dimoni. Tenia presents la poesia 128, l'etimologia de Coromines i les propietats de la planta, però també la seva probable procedència americana; doncs deduïa: «el terme no sembla fer referència a

⁴ Casasayas 1989, pp. 545-549, compila altres testimonis. Segons Quer (1784), la *Datura ferox* produïa demència temporal, i els lladres la barrejaven en el menjar de les víctimes; l'arrel «produce también insomnios, y sueño profundo». La *Datura innoxia*, deia Acosta (1574), la posaven en el vi les enamorades, de manera que el qui la prenia «quedava enagenado por grande espacio de tiempo riendo, o llorando, o durmiendo». La *Datura stramonium* servia per engreixar els porcs, ja que així dormien més i tenien més gana (Companyó, 1864); era també, reporta Pardo (1903), un calmant per a la tos dels fumadors.

⁵ El text amb data (abril de 1395) va ser afegit al final (Asperti 1986, p. 63, nota 14). Ho confirma el fet que el seu autor, probable compilador del recull, n'havia revisat el contingut previ, ja que els vv. 20 i 21 d'aquesta peça (Brunat 2001) reprenen un passatge de *La faula*, transcrita abans en el còdex.

l'herba sinó a la mateixa pràctica màgica» (1993, p. 254). Notem que el passatge oposa l'estremoni diabòlic a un fenomen igualment «ultra natura» com és l'Encarnació. Aquesta lectura, la confirma el *Llibre de fra Bernat de Francesc de la Via* (1406-1435, segons l'editor). El narrador gironí afirma que el pecat de luxúria «nos furta les claus / de nostra vida, / e ns amena lay e ns convida / ab lo dimoni, / qui ab son malvat strimoni / nos fa decaure» (Pacheco 1963-1968, vol. II, p. 57). En tots dos casos l'«estremoni» es vincula al dimoni. L'associació, mostrada en rima, deu donar compte del canvi vocàlic (e > i). Xavier Renedo m'ha indicat amablement una tercera ocurrència del mot, ara en el *Llibre dels àngels d'Eiximenis* (1392; cap. 31, «Com lo diable és fort falç e gran difamador»):

Sàpies que en Domàs à diverses sarraïns devins e, com aquí fos un cavayller de Alamanya qui venia del Sant Sepulcre e volgués saber sa muller què feya en sa terra, e sobre açò consultàs una fitonesa devina, e eylla feés aquí sos estremonis davant eyll per invocar lo demoni, après açò, eylla li respòs dient que sa muller se jaÿa ab un capeyllà per tal e tal manera (Gascón 1992, p. 255).

La informació diabòlica resulta un engany, però la cita és concloent: «estremoni» designa una pràctica pròpia del diable i dels nigromàntics que l'invoquen.⁶ En conseqüència, s'ha d'incorporar al lèxic català antic aquest mot, substituint la dubtosa documentació d'un terme botànic medieval que comptaria amb l'únic testimoni de la poesia 128, per molt adequat que aquest sembli a les virtuts somníferes de la *Datura stramonium*.

Es podria adduir –més enllà de la nota de Domínguez– que la poesia 128 és possiblement apòcrifa (Ramírez 1980; Ferraté 1979, pp. lii-liii); com a tal, podria enregistrar un terme postcolombi anterior a 1541. Encara que alguns dels arguments de Ramírez semblen prou vàlids, no crec que el nostre mot els pugui confirmar. Dioscòrides no conceixia l'estrmoni, i el terme botànic no consta en època medieval, ni a l'inici del Cinc-cents.⁷ Les

⁶ Les referències a les ciències ocultes, astrologia inclosa, són clares: «la sancta Esgleya veda [...] tot recorrimt que sia fet a qualsevol devins o invocaus demonis per qualsevol art o sciència vedada. Aquells, encara, qui crims amagats çerquen per juÿs astròlechs sovín són enganats» (Gascón Uris 1992, p. 256, amb algun canvi de puntuació). El capítol 35 explica per què el diable pot usar «arts màgiques ne maleficis», que són «sobre nostra virtut natural», amb la intenció de confondre'ns i temptar-nos (ibíd., p. 261).

⁷ No l'he trobat ni en els vocabularis de Nebrija o de Palencia, ni en el *Diccionario de autoridades* o en el *Tesoro* de Covarrubias; tampoc al lèxic llatí medieval recollit per

fonts més autoritzades consideren l'estramoni una planta d'origen tropical, i afirmen el seu viatge transatlàntic el 1577 (Font 1979, p. 597).⁸ En canvi, com ja va observar Coromines (i, abans, el *Diccionari Aguiló*), la família lèxica apareix al *Liber elegantiarum* de Joan Esteve. De fet, més d'una vegada: «Estremonies: Histro-nis»; «Stremonier o tragitayre: Prestigiator. Et est prestigium humanorum sensuum illusio: vel mendacium fallacia maleficium» (Esteve 1489, pp. 164, 334). Aquest document, geogràficament i cronològicament pròxim a l'estremoni de la poesia 128, confirma l'ús del terme «estremonia» i derivats al llarg de tres segles, sempre dins d'un camp significatiu tocat per la màgia negra (Kieckhefer 1989, pp. 85-94, 120-133, 165-172).

Resta el problema del nom botànic. Fent d'amateur, només puc constatar el següent. Les diverses espècies del gènere *Datura L.* Naturalitzades en la flora europea són «originàries de les regions temperades i tropicals, sobretot del Nou Món» (excepte la *Datura ferox L.*, de procedència asiàtica), i «sovint han estat confoses entre elles, de manera que el seguiment de la seva història és una mica confús» (Casasayas 1989, pp. 545-546). Existeixen velles, i contradictòries, informacions sobre l'origen americà d'aquestes espècies.⁹ El nostre terme apareix en la forma *stramonia* –notem la primera vocal– amb els pares de la classificació botànica, força abans de 1577. Font (1979, pp. 597-598) ja va observar que el comentari a Dioscòrides de Pier Andrea Mattioli (1543), segons el qual la planta era habitual en els jardins italians, en realitat feia referència a la *Datura metel* «por sus frutos cabizbajos». ¹⁰ Puc afegir que Hyeronimus Bock (dit Tragus) l'havia inclòs en el *New Kreuterbuck* (1539; *Kreüterbuck* des de la segona

Du Cange ni en el de Niermeyer, ni en el repertori francès de Godefroy. No he pogut comprovar el vocabulari espanyol afegit per Nebrija a l'edició del tractat de Dioscòrides (1518).

⁸ Cf. Moore 1972; Casasayas 1989, pp. 546-549; i Bolòs i Vigo 1995, pp. 375-377. No he pogut veure l'estudi fonamental d'Avery et al. 1959.

⁹ En una sessió de la Société Botanique de France (Chatin 1861), Schoenefeld va declarar que (segons Schleiden, *Die Pflanze und ihr Leben*) els zingars van portar d'Àsia la *Datura stramonium*, «qu'ils cultivaient autour de leurs tentes pour leurs malefices».

¹⁰ Font i Quer manejava l'edició italiana de 1548. Ho he comprovat en el dibuix de l'edició llatina corresponent a l'*herba stramonia* (Mattioli 1565, vol. 1, p. 280 [1ª ed.: 1554]). La *Datura metel L.* i la *Datura innoxia* s'han confós sovint (Moore 1972).

edició), com testimonia una mica equívo-cament Kirschleger.¹¹ El capítol 128 («De ea quam Stramoniam vocant») de l'edició llatina descriu també la *Datura metel*: el dibuix de la «Stramonia, seu Pomum spinosum» mostra fulles feblement dentades i fruits espinosos pendulars (Tragus 1552, pp. 895-897).¹² Per a Bock era una novetat («Facultates eius quod ad me attinet experire nolim») coneguda per via indirecta: els venecians en diuen «Melospinus [...] (alijs Stramonia)»; segons els germànics, «Malum asperum, seu spinosum appellari potest». La primera documentació hispànica (*stramonia*) es deu al comentari a Dioscòrides d'Andrés de Laguna (cf. *DCEH*, s.v. «estramonio»), publicat el 1555, després que l'autor passés una dècada a Itàlia (Font 1979, pp. XIV-XV). En francès apareix el 1572, depenent de Mattioli (*TLF*, s.v. «stramoine»); en anglès, el 1578, en una traducció de Dodoens (*OED*, s.v. «Thorn-apple»). *Stramonium* és sempre un terme atestat posteriorment.

Es pot concloure que la ciència va aplicar el mot *stramonia* a la *Datura metel* (o a la *innoxia?*), i que aquesta espècie, ja difosa, almenys a Itàlia, va permetre el desplaçament del terme a la *Datura stramonium*, arribada posteriorment.¹³ L'etimologia resta incerta.¹⁴ No es pot excloure que «estremoni» es creués, almenys, amb «estramoni». Sembla indicar-ho algun dels noms populars de la planta, sobretot «erva dos bruxos» o «dos magicos» i similars en altres llengües romàniques.¹⁵ John Ray (1724, p.

¹¹ En afirmar, en referència a la *Datura stramonium*, que «Tragus nous donne la première indication en 1540» (Kirschleger 1862, p. 17).

¹² Aquests trets la distingeixen dels fulls dentats i la càpsula erecta propis de la *Datura ferox* i la *Datura stramonium*, tal com es descriuen i s'illustren a Bolòs i Vigo 1995, pp. 375-377.

¹³ El camp de confusió era ampli. Welsch 1697, pp. 207, 202, distingeix una *stramonia nobilis*, ben olent i sense fruits espinosos, d'una *stramonia fetida*, amb el fruit espinós *rotundo* (i llavors l'anomena *Datura Aegyptiaca*) o *oblongo* (*Datura Turcarum*); la darrera diferència fa pensar, respectivament, en la *Datura metel* i la *Datura stramonium*.

¹⁴ D'etimologies, se n'han proposat moltes, sempre conjecturals, a voltes pintoresques. N'he recollit a Wittstein 1856, p. 847; Zingarelli 1999, p. 1805) i Quintana (s.d., p. 792). Potser convé apuntar que la *Datura metel* és coneguda popularment com «métel de los árabes» (Ceballos 1986, pp. 527-528), i que s'ha adduït un origen tàrtar per a al terme rus: «*durman*: n is said by Miclosich to be adapted from the Kazan Tartar *durman*, "a medicine for horses"» (*OED*, s.v. «Stramonium»). Recordem el que s'ha apuntat més amunt, nota 9.

¹⁵ També es pot destacar la seva relació amb el dimoni («figueira do demo», «figuera d'infern», etc.), però en aquest compost sembla dominar-hi el record de la figuera

266), en catalogar el «*Solanum pomo spinoso oblongo*», va afegir: «*Stramonium vulgo dictum*», i va dictaminar: «*Somniferum est & malignum*». En tot cas, de moment res no permet sostenir que existeixi en català una singular documentació medieval del nom botànic, tal com recull del *DCVB* el *FEW* (XXI, p. 183), i tal com, rere seu, fixa erròniament el recent *TLF* (s.v. «stramoine»): «Le n. de cette plante apparaît pour la 1re fois dans un texte cat., dont l'auteur est mort en 1462, sous la forme *estremoni*».

L'«ereos ten nompnat»

La teoria mèdica de l'*amor eros* (o, després, (*h*)*ereos* o *heroicus*) va gaudir, certament, de gran fama literària a la baixa Edat Mitjana. No tanta per als filòlegs moderns fins que Lowes (1913-1914) va identificar el terme en Chaucer, i fins que Whinnom (1985, p. 13), pel que fa a les lletres hispàniques, va recordar el «magnífico estudio» de Lowes, «inexplicablemente desatendido». Això fa entendre que les referències presents a la *Consolació o Avis d'amor*, de Lluís Icart, semblessin una corrupció textual (Molas 1984, p. 137, sobre la base d'una tesi molt anterior). Restituïts, els versos d'Icart fan: «quez ereos s'apella» (v. 121); «mostra les passios / d'ereos ten nompnat» (vv. 128-129).¹⁶ Avui la matèria s'ha divulgat, perquè Jaume Roig en tenia plena consciència (Cantavella 1993) i perquè n'hi ha altres testimonis propers (Guixeras 1999), però el text d'Icart encara el veiem com a síntesi de «totes les convencions de la lírica trobadoresca» (Molas 1984, p. 133).

L'esment a l'*hereos* ho matisa. Per molt que s'hagin trobat afinitats entre la doctrina mèdica i la poesia trobadoresca o el *De amore*, la referència exacta no aflora, poèticament, fins al segle XIV (cf. McVaugh 1985, p. 39). Rescatem, doncs, de l'anotació a peu de pàgina la documentació més antiga del terme en un text literari català.¹⁷ En aquest context no reapareix fins a l'*Espill*, obra d'un metge. El cabal de motius

d'on va penjar-se Judes (Bigas i Milian 1996, p. 154). Els noms més habituals fan referència als fruits espinosos, o a la mala olor que fa fugir els talps, diu la tradició. Vegeu Font (1979, p. 595) i Ceballos (1986, p. 527-528).

¹⁶ El recte sentit s'anota a Cabré (1993, p. 54, nota 138). Aquesta i altres correccions figuren a la revisió de Navarro (2000b), d'on cito sempre, amb lleugers canvis de puntuació.

¹⁷ Amb prudència, Molas 1984, p. 132, proposa identificar amb Margarida de Prades la «reyna regnant» del text d'Icart; llavors la data fóra 1409-1410. És probable que «ereos» aparegui en textos doctrinals o científics anteriors.

al·lusius a la malaltia d'amor no s'hauria d'endur torrent avall la precisió d'Icart. El poeta, només dubtosament identificable amb un donzell ciutadà de Lleida (Molas 1962, pp. 227-228), avala el tecnicisme amb coneixements mèdics inusuals.

El passatge que descriu els símptomes del malalt d'amor diu: «Vostra vista, ses falha, / que s'es enpregonida, / e mays, tot'angroguida, / ab moviment sobtos, / mostra les passios / d'ereos ten nompnat, / ab pols molt retardat, / e mays, induresit, / qu'e penes es sentit / quant hom a vos lo tocha» (vv. 124-133). Aquest diagnòstic el dedueix dels «mots dels antichs / qu'en medecina traitan» (vv. 118-119). El *Viaticum* de Constantí l'Africà, font de la divulgació occidental d'aquesta teoria mèdica i màxima autoritat juntament amb Avicenna, descriu els símptomes així: «fiunt eorum oculi semper concaui, cito mobiles propter anime cogitationes, sollicitudines ad inuenienda et habenda ea que desiderant. Palpebre eorum graues, citrini ipsorum colores. Hoc ex caloris fit motu qui ex uigiliis consequitur. Pulsus induratur neque naturaliter dilatatur neque sua percussio secundum quod oportet custoditur». Cita a continuació Galè i, poc més avall, altres noms antics, com Zenó i Orfeu (Wack 1990, pp. 188-190). Fixem-nos en la seqüència, en el detall del «moviment» i, sobretot, en el literal «pols induresit» («Pulsus induratur»), precisió que no consta en cap de les glosses al *Viaticum* que edita Wack (1990, pp. 200, 234: «pulsus durus et velox et debilis», 256), ni en el *De amore heroico* d'Arnau de Vilanova (McVaugh 1985, p. 52), ni en el *Lilium medicine* de Bernat de Gordon (II.20; Cull i Dutton 1991, p. 108).

El *Viaticum* era llibre de text, i doncs és clar que hi pot haver molts intermediaris. Però l'exemple permet assegurar, pel cap baix, que Icart no es feia ressò d'un motiu literari fossilitzat, sinó que glossava –i exhibia– textos mèdics de debò. Crec que ho reforçaria un estudi detallat de la teràpia que recomana d'acord amb «li gran notable phisich» (v. 137), per comuna que sembli, o bé l'afirmació «ques autraments a tisich / dison que l'om ve prest» (vv. 138-139). Aquest saber mèdic ja calava a la cort a finals de segle XIV, si no abans. El Bernat de *Lo somni*, epicuri de llibre, replicava al teòleg Joan I que «esperit e ànima» no li semblaven altra cosa sinó «la sang o la calor natural que és en lo cos» (Badia 1999, pp. 55, 184). Com un filòsof natural, estava definint l'esperit vital de la medicina galènica, difós arreu de l'organisme per mitjà de les artèries. Icart, autor en aquells anys d'una cobla a una dama de Violant de Bar, recordaria a la *Consolació* que el «naut imperi / d'Amor [...] us força / perdre l'arbitre franch, / l'esperit e

la sanch / torbar lo seny e'l cap» (vv. 216-221). Feia referència al mateix *spiritus* vital i, segons entenc, a la caracterització de l'*hereos* com una afecció de l'estimativa, sobrecalfada pels esperits vitals procedents del cor, cosa que acabava pertorbant el judici racional (Ciavolella 1970, pp. 75-78; McVaugh 1985, pp. 26-27).

Ens hem acostumat, potser, a destacar aquest component mèdic uns anys més tard, sobretot en Ausiàs March, coincidint amb la poesia de *cancionero* i la *ficció sentimental*; fins i tot s'ha aïllat el naturalisme com a característica de la generació de Pere Torroella. Però ja Badia (1994, pp. 35-38) va destacar l'efecte poètic de la psicologia mèdicoescolàstica en Jordi de Sant Jordi (†1424), un dels poetes que, com Icart, va lloar Margarida de Prades. Icart adreçava la *Consolació* a un anònim «amichs» (v. 2) i «ffrayres» (v. 515); fra Basset consolava misòginament a Guerau de Maçanet, «Garaus amics» (Navarro 2000a). Potser la seva facècia tenia present la *Medecina* de Metge, i, segurament, parodiava la *Consolació* d'Icart, com va suggerir Romeu (1981, p. 174). Vet aquí un cercle literari, gens difícil d'ampliar, que hem de sumar als lectors de Metge: tots familiaritzats amb el sentit d'«ereos» o «esperit», i amb el substrat que ens indiquen aquests termes.

Icart representa una generació poètica –l'última recollida al Vega-Aguiló– que ja dona fe de la plena integració de la divulgació científica en la ficció literària. El seu saber mèdic alterna amb la doctrina cortesa tradicional i amb «los dits nobles d'Ovidi» (vv. 235, 287), convertits en sentències com ara «e ociositat no colre» (v. 297; cf. *Remedia amoris*, vv. 135-136). Quan encadena records ovidians imprecisos, tendiríem a deixar-lo en els llimbs del lloc comú o de la tradició doctrinal –tractats mèdics inclosos– que esmaltava el discurs amb l'autoritat d'Ovidi. Amb perícia, Turró (1999) ha tornat a cisellar un Ovidi *poeta*, escolar, exiliat, esclau sortit de les reelaboracions d'Ausiàs March.¹⁸ Per això subratllaria el paper de l'estadi anterior que significa Icart –un coneixement en el fons també escolar, sovint escolàstic– en la continuïtat de l'edat ovidiana. March potser treballava estímuls més directes del poeta llatí, però sense passar per l'«ereos» d'Icart (val a dir pels metges i els filòsofs) mai no hauria escrit

¹⁸ Compareu, per exemple, el teixit de March i altres a partir d'*Ars amatoria* II, vv. 231-238, també present a Bernat de Gordon (Turró 1999, pp. 176-181), amb els vv. 294-296 d'Icart: «y el ditz que la gran brasa / d'amor, quant sobrepuja, / neus fors o spessa pluga / no la pot milhor tolr».

«prenint delit en franch arbitre perdre» (45, v. 4) o «Tot lo meu seny, franch arbitre, l'é dat» (71, v. 5). L'alienació amorosa ara justificada per l'*hereos* –la malaltia dels nobles– s'aplicava als qui servien, com l'amic d'Icart, l'ovidiana cort de Venus (vv. 20-21). D'aquí que, en els mateixos anys, els predicadors cortesans repetissin antigues queixes: «hom deu legir libres aprovats, no pas libres vans [...], ni libres provocatius a cobejança, axí com *Libres de Amors, Libres de Art de amar, Ovidi De vetula*» (Bofarull 1857, p. 420; regularitzo). Per als escolàstics del Tres-cents, els poetes antics exemplificaven la fatal fúria amorosa definida pels metges: «[...] propter cupidinam idest. propter amorem qui dicitur hereos se interficiunt: sicut legitur in poetis quasdam mulieres fuisse magis volentes mori quam tales angustias et afflictiones sustinere: quemadmodum legitur apud Virgilius in 4° *Eneidos* de Didone» (III.2.2; Burleus 1561, f. 56r). Per als poetes de cort –en català, des d'Icart– Ovidis i Virgilis anaven del braç amb l'«amor qui et hereos dicitur», segons resava la fórmula popularitzada pel *Viaticum* (Wack 1990, p. 186, aparat). La ficció doctrinal que emmarca la *Consolació* ho fa visible: els «digs del gran poeta» (v. 287) s'havien fos amb l'«ereos ten nompnat», més enllà de la fama.

Referències bibliogràfiques

- Archer 1997: Robert Archer, ed., Ausiàs March, *Obra completa*, 2 vols., Barcelona, 1997.
- Asperti 1986: Stefano Asperti, «*Flamenca* e dintorni. Considerazioni sui rapporti fra Occitania e Catalogna nel XIV secolo», *Cultura Neolatina*, 45 (1986), pp. 59-103.
- Avery et al. 1959: A. G. Avery et al., *Blakeslee: The Genus Datura*, Nova York, 1959.
- Badia 1994: Lola Badia, «Postilles naturals a Lluïl i Jordi de Sant Jordi», dins Nigel Griffin et al., eds., *The Discerning Eye. Studies Presented to Robert Pring-Mill on his Seventieth Birthday*, Oxford, 1994, pp. 27-38.
- Badia 1999: Lola Badia, ed., Bernat Metge, *Lo somni*, Barcelona, 1999.
- Bigas i Bilian 1996: Montserrat Bigas i Marta Bilian, *Anàlisi morfològica dels noms de planta*, Barcelona, 1996.
- Bofarull 1857: Próspero de Bofarull y Mascaró, ed., «Carta de San Bernardo a su hermana traducida por fray Antonio Canals», dins Bofarull, *Documentos literarios en antigua lengua catalana (siglos XIV*

- y XV), Barcelona, Archivo [General de la Corona de Aragón], 1857 (CDIACA, 13), pp. 415-647.
- Bohigas 1959-2000: Pere Bohigas, ed., Ausiàs March, *Poesies*, 5 vols., Barcelona, 1952-1959; 2ª ed. revisada per Amadeu-J. Soberanas i Noemí Espinàs, Barcelona, 2000.
- Burleus 1561: Gualterius Burleus, *Expositionem super decem libros Ethicorum Aristotelis*, Venècia, 1561.
- Bolòs i Vigo 1995: Oriol de Bolòs i Josep Vigo, *Flora dels Països Catalans*, vol. III, Barcelona, 1995.
- Brunat 2001: Gemma Brunat, ed., Anònim, «Senyora graciosa», dins *RIALC* (0,133), 2001.
- Cabrè 1993: Lluís Cabré, ed., Pere March, *Obra completa*, Barcelona, 1993.
- Cantavella 1993: Rosanna Cantavella, «Terapèutiques de l'amor hereos a la literatura catalana medieval», dins Rafael Alemany et al., eds., *Actes del Novè Colloqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes (Alacant/Elx 9-14 de setembre de 1991)*, vol. 1, Barcelona 1993, pp. 191-207.
- Casasayas 1989: Teresa Casasayas i Fornell, La flora ahlòctona de Catalunya. Catàleg raonat de les plantes vasculares exòtiques que creixen sense cultiu al NE de la Península Ibèrica, tesi doctoral, Universitat de Barcelona, 1989.
- Ceballos 1986: Andrés Ceballos Jiménez, *Diccionario ilustrado de los nombres vernáculos de las plantas en España*, Madrid, 1986.
- Chatin 1861: A. Chatin, «Sur les plantes des vieux chateaux», *Bulletin de la Société Botanique de France*, 8 (1861), pp. 359-365.
- Ciavoletta 1970: Massimo Ciavoletta, *La malattia d'amore dall'Antichità al Medioevo*, Roma, 1970.
- Cull i Dutton 1991: John Cull i Brian Dutton, eds., Bernardo Gordonio, *Lilio de medicina. Edición crítica de la versión española, Sevilla 1495*, Madison, 1991.
- DCVB] A.M. Alcover i F. de B. Moll, *Diccionari català-valencià-balear*, 10 vols., Palma de Mallorca, 1930-1968.
- DECat] Joan Coromines, *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana*, 9 vols., Barcelona, 1980-1991.
- DECH] Joan Coromines i José A. Pascual, *Diccionario crítico etimológico castellano e hispánico*, 6 vols., Madrid, 1980-1991.
- Domínguez 2000: Martí Domínguez, *Bestiari*, València, 2000.

- Esteve 1489: Joan Esteve, *Liber Elegantarium*, Venècia, Paganinus de Paganinis, 1489; repr., amb una introducció de Germà Colón Domènech, Castelló de la Plana, 1988.
- Ferraté 1979: Joan Ferraté, ed., *Les poesies d'Ausiàs March*, Barcelona, 1979.
- FEW] Walter von Warburg, *Französisches etymologisches Wörterbuch*, 24 vols., Basilea, 1922-1969.
- Font 1979: Pío Font Quer, *Plantas medicinales. El Dioscórides renovado*, 5ª ed. corregida, Barcelona, 1979.
- Gascón 1992: Sergi Gascón Uris, ed., Edició crítica del *Libre dels àngels* (1392), tesi doctoral, Universitat Autònoma de Barcelona, 1992.
- Guixeras 1999: David Guixeras, «L'amor hereos segons la glossa al *Viaticum* de Gil de Santarém (Arxiu Capitular de la Catedral de Girona, ms. 75)», dins Valsalobre i Rafanell 1999, pp. 129-151.
- Kieckhefer 1989: Richard Kieckhefer, *Magic in the Middle Ages*, Cambridge, 1989.
- Kirschleger 1862: F. Kirschleger, «Sur les plantes des vieux chateaux, dans la région alsato-vosgienne», *Bulletin de la Société Botanique de France*, 9 (1862), pp. 15-18.
- Lowes 1913-1914: John Livingstone Lowes, «The Loveres maladye of hereos», *Modern Philology*, 10 (1913-1914), pp. 491-546.
- Matthioli 1565: Petrus Andrea Matthioli, *Commentarius in sex libros Pedacii Dioscoridis Anazarbei de medica materia*, 3 vols., Venècia, 1565.
- McVaugh 1985: Michael R. McVaugh, ed., *Arnaldi de Villanova Opera medica omnia*, vol. III, *Tractatus de amore heroico, Epistola de dosi tyrialicum medicinarum*, Barcelona, 1985.
- Molas 1962: Joaquim Molas, «L'obra lírica de Lluís Icart», *Estudis Romànics*, 10 (1962), pp. 227-254.
- Molas 1984: Joaquim Molas, «Un poema inèdit de Lluís Icart», *Estudis Universitaris Catalans*, 26 (1984), pp. 131-147.
- Moore 1972: D.H. Moore, «*Datura L.*», dins T.G. Tutin et al., *Flora Europae*, vol. III, Cambridge, 1972, pp. 200-201.
- OED] James A.H. Murray et al., eds., *Oxford English Dictionary*, 13 vols., Oxford, 1933.
- Navarro 2000a: Gemma Navarro, ed., Joan Basset, «Gueraus amics», revisió de l'ed. Bohigas 1988, dins *RIALC* (14,10), 2000.

- Navarro 2000b: Gemma Navarro, ed., Lluís Icart, «Malauts e greus destretz», revisió de l'ed. Molas 1984, dins *RIALC* (83,6), 2000.
- Quintana s.d.: José María Quintana, *Raíces griegas del léxico castellano, científico y médico*, Madrid, s.d.
- Pacheco 1963-1968: Arseni Pacheco, ed., Francesc de la Via, *Obres*, 2 vols., Barcelona, 1963-1968.
- PSW] Emil Levy, *Provenzalisches Supplement-Wörterbuch*, 8 vols., Leipzig, 1894-1917; repr. Hildesheim/Nova York, 1973.
- Ramírez 1980: Pere Ramírez i Molas, «El problemàtic cant 128 d'Ausiàs March i la tradició manuscrita», *Estudis Universitaris Catalans*, 24 (1980), pp. 497-512.
- Ray 1724: John Ray, *Synopsis methodica stirpium Britannicarum Editio tertia 1724*; Carl Linnaeus, *Flora anglica 1754 & 1759*, facsimils amb una introducció de William T. Stearn, Londres, 1973.
- RIALC] Costanzo Di Girolamo i Lola Badia, dirs., *Repertorio Informattizzato della Antica Letteratura Catalana (RIALC)*, www.rialc.unina.it.
- Romeu 1981: Josep Romeu i Figueras, «Guerau de Maçanet, entre la realitat lírica i la identificació hipotètica», *Estudis de Llengua i Literatura Catalanes*, 2 (1981), pp. 145-183.
- TLF] Centre National de la Recherche Scientifique, *Trésor de la langue française*, 16 vols., París, 1992-1994.
- Tragus 1552: Hyeronimus Tragus, *De stirpium, maxime earum, quae in Germania nostra nascuntur [...] Interpre Davide Kybero*, Estrasburg, 1552.
- Turró 1999: Jaume Turró, «Ausiàs March no va viure en temps d'Ovidi», dins Valsalobre i Rafanell 1999, pp. 175-199.
- Valsalobre i Rafanell 1999: Pep Valsalobre i August Rafanell, eds., *Estudis de filologia catalana. Dotze anys de l'Institut de Llengua i Cultura Catalanes, Secció Francesc Eiximenis*, Barcelona, 1999.
- Wack 1990: Mary Frances Wack, *Lovesickness in the Middle Ages. The Viaticum and its Commentaries*, Philadelphia, 1990.
- Welsch 1697: Christianus Ludovicus Welsch, *Basis botanica seu Brevis ad rem herbariam manuuctio*, Leipzig, 1697.
- Whinnom 1985: Keith Whinnom, «Introducció crítica» a Diego de San Pedro, *Obras completas*, vol. II, *Cárcel de amor*, Madrid, 1985, pp. 7-66.

- Willis 1934: Raymond S. Willis Jr, ed., *El libro de Alexandre. Texts of the Paris and the Madrid Manuscripts*, Princeton, 1934; repr. Nova York, 1965.
- Wittstein 1956: Georg Cristoph Wittstein, *Etymologisch-botanisches Handwörterbuch*, Erlangen, 1856; repr. New Canaan, Conn., 1987.
- Zingarelli 1999: Nicola Zingarelli, *Vocabolario della lingua italiana*, 12^a edició, ed. Miro Dogliotti i Luigi Rosiello, Bolonya, 1999.